

Аналіз львівської профспілкової преси поліграфістів на прикладі часописів “Czcionka” і “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych”

I. Р. Берест

Українська академія друкарства, с.Солонка, Україна

УДК 007:304:070(477)

doi: 10.15421/1717142

На основі документів, принципу історизму, наукового та об'єктивного підходу в статті зроблено спробу проаналізувати та показати роль профспілкової преси в середовищі львівських друкарів. Досліджено сучасний стан та розвиток історіографії проблематики дослідження історії профспілкової преси, показано, що профспілкова преса галицьких друкарів бере початок саме зі Львова, доведено, що видання мали неабияку популярність серед робітників. На сторінках часописів порушено актуальні питання буденного життя товариств друкарів Львова, Австро-Угорської імперії та інших країн, а також висвітлено різні події власної історії, освіти й культури. Особливо важлива роль «Czcionki» та «Przewodnika» в історії львівських друкарів полягала в їх новаторському стилі. Газети створили на зразок друкарського журналу суспільного профілю. Публікували вони не тільки найактуальніші та найновіші матеріали, що стосувалися різних професійних питань, але вміщували інформацію про профспілкове життя, складні умови праці та проживання львівських друкарів, виражали передові погляди редакторів, пов'язаних із робітничим рухом у Галичині та у світі, захищаючи інтереси й справи простих робітників.

Ключові слова: спілки; преса; часопис; друкарі; періодика; Львів; газета

Analysis of Lviv professional press of polygraphics at the example of tales “Czcionka” and “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych”

I. R. Berest

Ukrainian Academy of Printing, village Solonka, Ukraine

The trade press of the Galician printers originates from Lviv. One of the extraordinary events in this city, connected with the activities of the city-wide Committing printers, was the establishment of its own magazine «Czcionka» («Letter»). The publication received enormous popularity among the workers of lithographs, printing houses, foundries, paper and other printing enterprises of Lviv. The first issue of the newspaper appeared in early 1872. The newspaper had four pages of a small format, resembling the size of a regular student notebook. At first it went out twice a month (1st and 15th numbers), and from 13 numbers - weekly. The newspaper was printed in Polish in various printing houses of the city.

The pages of the magazine raised the topical issues of the daily life of the societies of Lviv printing companies, the Austro-Hungarian Empire and other countries, as well as various events of its own history, education and culture. A magazine was created around the working class. Already from the first issues the newspaper became a popular subscription edition not only in Lviv, but also far beyond Galicia.

In general, from the years 1872 to 1876, 5 so-called anniversaries, consisting of 207 issues of a total of 832 pages, came out. Yes, it was a unique professional trade union, designed to cover production, social and cultural issues in the field of printing, and carried an important mission of a social informer. The magazine is extremely powerful and at the same time remains almost unknown in domestic and foreign historiography as a source for studying the history of the trade union, labor, social and other movements of Galicia. However, due to lack of funding, the newspaper was closed.

In spite of considerable financial constraints, Committing printers continued their work. For the purpose of closer union of the members of the society, the board established a magazine «Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych» («The Leader for Printing and Lithographic Issues»). His first issue was published on January 15, 1889 in the Piller printing house in Lviv. The magazine was published until 1893.

«Czcionka» and «Przewodnik» - printed publications of the trade union of Lviv printing companies - we see among the first periodical bodies in the history of professional union movement. In general, the role of «Letters» and «Explorer» in the history of Lviv printers is especially important in their innovative style. The newspapers were created in the form of a public magazine. They published not only the most up-to-date materials related to various professional issues, but contained information on trade union life, difficult working conditions and residence of Lviv printers, expressed the forward-looking views of the editors associated with the workers' movement in Galicia and in the world, protecting interests and the affairs of ordinary workers.

Keywords: trade unions; press; magazine; printers; periodicals; Lviv; newspaper

Цитування даної статті: Берест І. Р. Аналіз львівської профспілкової преси поліграфістів на прикладі часописів “Czcionka” і “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych” / І. Р. Берест // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 17-21.

Citation of this article: Berest, I. R. (2017). Analiz lvivskoi profspilkovoi presy polihrafistiv na prykladni chasopysiv “Czcionka” i “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych” [Analysis of Lviv professional press of polygraphics at the example of tales “Czcionka” and “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych”] *Scientific and theoretical almanac “Grani”*, 20 (11), 17-21.

Received: 04.10.2017

Accepted: 05.11.2017

Анализ львовской профсоюзной прессы полиграфистов на примере «Czcionka» и «Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych»

И. Р. Берест

Украинская академия книгопечатания, с.Солонка, Украина

На основе документов, принципа историзма, научного и объективного подхода в статье сделана попытка проанализировать и показать роль профсоюзной прессы в среде львовских печатников. Исследовано современное состояние и развитие историографии проблематики исследования истории профсоюзной прессы, показано, что профсоюзная пресса галицких печатников берет начало именно из Львова, доказано, что издания имели незаурядную популярность среди рабочих. На страницах журналов затрагивались актуальные вопросы будничной жизни обществ печатников Львова, Австро-Венгерской империи и других стран, а также освещались разные события собственной истории, образования и культуры. Особенно важная роль «Czcionki» и «Przewodnika» в истории львовских печатников заключается в их новаторском стиле. Газеты создавали наподобие печатного журнала общественного профиля. Публиковали они не только самые актуальные и новейшие материалы, которые касались разных профессиональных вопросов, но вмещали информацию о профсоюзной жизни, сложных условиях труда и проживания львовских печатников, выражали передовые взгляды редакторов, связанных с рабочим движением в Галичине и в мире, защищая интересы и дела простых рабочих.

Ключевые слова: профсоюзы; пресса; журналы; печатники; периодика; Львов

Постановка проблеми. Аналіз історичних передумов зародження й розвитку профспілкового руху, реальних умов існування приводить до висновку, що основними причинами виникнення профспілкової преси в середовищі друкарів Львова став освітній розвиток професійних спілок, бажання володіти інформацією та прагнення мати єдину мету власної діяльності.

Методологічну основу цього дослідження становлять принципи історизму, наукового та об'єктивного підходу до вивчення теми, які передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку подій, встановлення їх причинно-наслідкового зв'язку.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексного висвітлення процесу зародження й розвитку львівської профспілкової преси на основі узагальнення доступної літератури та джерел. Одержаний результат формує якісно новий науковий і пізнавальний погляд на роль профспілкового руху в суспільно-політичному житті галицького суспільства.

Мета статті полягає в дослідженні значення профспілкової преси, аналізу її ролі в робітничому русі в другій половині XIX ст. на основі об'єктивного, комплексного аналізу.

Аналіз публікацій та досліджень. Серед робіт, присвячених цій тематиці, слід виокремити праці таких істориків, як Р. Берест, Щ. Беднарський, Г. Тадеусевич, А. Бобер, де є часткова спроба подати історію профспілкового руху в якісно новому руслі подій, які сколихнули світ своєю організованістю й результативністю.

Виклад основного матеріалу. Профспілкова преса галицьких друкарів бере початок саме зі Львова. Однією з надзвичайних подій у цьому місті, пов'язаних з діяльністю загальноміського Товаришування друкарів, стало заснування власного часопису «Czcionka» («Буква»). Пілотний номер газети «Czcionka» («Буква») вийшов 15 грудня 1871 р. Її редактором був Щесни Беднарський.

Ініціативу створення періодичного професійного часопису друкарів уперше було зафіксовано восени 1871 р. в дискусії львівських діячів друкарської справи Юзефа Сенюка, Юзефа Вісневського, Олександра Левая та ін. [2, s. 85]. Видання стало неймовірно популярним серед робітників літографії, друкарень, ливарень, папірень та інших підприємств поліграфії Львова [11, s. 29]. Перший номер газети з'явився на початку 1872 р. Заголовок «Czcionki», порівняно з пілотним номером, не змінився, змін зазнав тільки підзаголовок, який у 1872 р. звучав: «Журнал, присвячений друкарським справам», а в наступних: «Тижневик, присвячений друкарським справам». У першому півріччі «Буква» виходила один раз на два тижні, пізніше – щотижня (кожної суботи).

Газета мала чотири сторінки невеликого формату, що нагадує розмір звичайного учнівського зошита. Спочатку виходила вона двічі на місяць (1 і 15 числа), а від 13 номера – щотижнево. Газету друкували польською мовою в різних друкарнях міста. Так, перший випуск газети вийшов у видавництві Ставропільського інституту, його редакційний та адміністративний відділи мали локаль на вул. Зацерковній, 1 (зараз – вул. І. Федорова) у Львові. Другий і наступні номери друкували в державній друкарні М. Поремби. Усього за час свого існування в 1872 – 1876 рр. вийшло п'ять щорічників (207 номерів) загальною кількістю 832 сторінки. Загалом це велетенський пласт інформації, насиченої цифровими даними про Товаришування друкарів, а також про різні події у профспілковому житті Галичини. Часопис не мав жодних ілюстрацій, не використовував графічних окрас і був поквартальним передплатним виданням. Для Львова вартість передплати на один квартал становила 30 центів, а для замських мешканців – 40 центів. Частина накладу йшла у вільний продаж за роздрібною ціною по 2,5 – 3 центи за один примірник. Публікація оголошення коштувала 5 центів.

Склад комплексу видавничо-редакційного періодичного видання постійно змінювався. Видавцем і відповідальним редактором пробного й двох наступних номерів у 1872 р. був Щ. Беднарський; після нього – Леон Зубалевич виконував функції відповідального редактора до кінця липня 1874 р. Після нього видавцем газети став Ян Вартинський, а редактором – Юзеф Сенюк. З квітня 1875 р. видавцями були Я. Біркенмаєр, К. Гучковський, Ю. Косткевич, Я. Мітгиг, Ю. Сенюк, Я. Ванчинський і Я. Вартинський. Останній рік (1876 р.) часопис видавав Я. Біркенмаєр, а редагував Щ. Беднарський. Редактором наступного щорічника вибрали Л. Зубалевича, який цю посаду так і не обійняв, бо газета наприкінці грудня 1876 р. припинила виходити [11, s. 30].

На сторінках часопису порушувалися актуальні питання буденного життя стоваришувачів друкарів Львова, Австро-Угорської імперії та інших країн, а також висвітлювалися різні події власної історії, освіти й культури. Навколо себе часопис гуртував робітництво. Уже з перших випусків газета стала популярним передплатним виданням не тільки у Львові, але й далеко за межами Галичини. Зокрема, уже на першій сторінці першого номера видання редактор Щ. Беднарський помістив віршований заклик до всіх друкарів «єднатися серцем і думкою». В історико-пізнавальному плані надзвичайно цікавою є стаття «Погляд на справи товариств», де висвітлюється історія професійної спілки друкарів Львова, наводиться порівняння з професійними організаціями інших міст, характеризуються основні віхи розвитку Товаришування друкарів Львова від 1817 до 1872 рр. [5, s. 1].

У другому номері «Czcionki» від 15 січня 1872 р. редакція під керівництвом Леона Зубалевича розмістила вступну статтю щодо святкування другої річниці першого переможного страйку львівських друкарів. Важливо, що місію існування професійної організації редакція бачить у еволюції, тобто у нових досягненнях та здобутках. «Так от другу річницю нашої перемоги ми відсвяткуємо з гідністю, якщо вершиною наших прагнень ми зробимо заснування друкарні Товаришування» [8, s. 5].

Для ефективної діяльності видавництва потрібен був значний ресурс. У тому самому виданні газети в рубриці «Розмаїтості» коротко обґрунтовується, чому саме потрібна власна друкарня. Автор стверджує, що друкарі в Лейпцигу вже мають своє видавництво, а товариство пештських друкарів відкриває його в серпні 1872 р. Замітка закінчується словами: «колись і ми прийдемо до того» [8, s. 8].

Щодо популярності газети друкарів, то дуже швидко запит на передплату «Czcionki» вийшов за межі материкової Європи і дійшов до країн Великої Британії та Америки. Виняток становила царська Росія, яка на той час володіла значною части-

ною корінних польських земель. Популяризуючи свою діяльність, львівське Товаришування взаємної допомоги офіційно звернулося листом до уряду Російської імперії з проханням надати дозвіл на поширення часопису «Czcionka» його передплатникам у межах Королівства Польського. У сьомому номері газети від 1 квітня 1872 р. зазначено, що російський уряд відповів на подання про пересилку «Czcionki» до Польського Королівства негативно [12, s. 25].

1874 р. для часопису став доволі проблемним через фінансові труднощі. 8 серпня після тримісячної перерви таки вийшов у світ 13 номер «Czcionki». Його підготували Ян Вартинський та відповідальний редактор Юзеф Сенюк [13, s. 29 – 30]. Проте доля газети продовжувала залишатися невтішною. Заснування та запуск власної друкарні забрали величезні кошти з фонду товариства. До цього додалися ще й інші видатки, що загалом ускладнило соціальні виплати хворим, інвалідам, сиротам та ін. Серед робітників поширилися різні чутки, що впливали на довіру управі товариства, провокували несплату членських внесків тощо. Із згаданої фінансової причини часопис став виходити з великими перебоями, з публікаціями застарілих матеріалів, які вже втратили свою актуальність.

У справі друкованого органу, забігаючи дещо наперед, зауважимо, що 20 січня 1875 р. у 32 номері «Czcionki» видавець Ю. Сенюк та редактор Я. Вартинський наголосили, що припиняють видання «Czcionki» через елементарний брак коштів. Тимчасово відновити видання вдалося тільки 3 квітня 1875 р. Відповідальним редактором залишився працювати Ю. Сенюк [11, s. 29 – 30].

У 52 номері часопису «Czcionki» від 23 грудня 1876 р. зазначено, що редактором газети переобраний досвідчений поліграфіст Леон Зубалевич. Активний діяч Товаришування, автор передової статті Щ. Беднарський висловлював великі надії на відродження часопису [3, s. 209 – 210]. Але цей випуск друкованого органу львівських поліграфістів, за іронією долі, виявився останнім. Незважаючи на нове обрання редактора, оголошення умов передоплати, «Буква» припинила існування. Так закінчився далеко непростий п'ятилітній період надзвичайно важливої діяльності газети не тільки для львівських поліграфістів, але й багатьох інших професійних організацій Австрійської імперії.

Отже, зазначимо, що від 1872 до 1876 рр. вийшло 5 так званих річників, що становлять 207 номерів часопису загальною кількістю 832 сторінки. Так, це було унікальне фахове профспілкове видання, розраховане на висвітлення виробничих, соціальних та культурних питань у галузі друкарства й мало важливу місію соціального інформатора.

Редакція та адміністрація часопису через фінансові проблеми так і не отримала власного приміщення. У різний час вона мала локалі в будівлях

Ставропільської друкарні у Львові, міської ратуші, Крайової друкарні Міхала Францішка Поремби (пл. Ринок, 9), друкарні «Dziennika Polskiego» Атаназія Юзефа Рогоша (вул. Галицька, 52), Першої профспілкової друкарні (пл. Марійська, 1, зараз – пл. А.Міцкевича) [11, s. 29].

Характеризуючи діяльність видання, її перший редактор Щесни Беднарський зазначив, що «Czcionka» не була газета без мети, а важливий суспільний орган, у якому актуально порушувалися питання найважливіших робітничих, виробничих, та профспілкових справ, надавалась критична оцінка діяльності різних товариств, глибоко аналізувалася кореспонденція, подавалися звіти та результати загальних зборів, оголошувалися імена осіб, яким надавалась пенсія, грошова допомога тощо [2, s. 85].

Упродовж усього часу існування часопису його видавничі рубрикації не змінювалися. Газета охоплювала історичні й фахові тексти, присвячені суспільним і професійним питанням, мала кілька постійних рубрик («Кореспонденції», «Хроніка друкарського світу» «Звіти з діяльності товариств», «Професійні Вісті», «Різноманітності», «Від Редакції»). Уміщена була також дрібна поточна інформація, друкувалися вірші, некрологи й спогади про померлих колег.

Часопис є надзвичайно потужним і водночас залишається майже невідомим у вітчизняній та зарубіжній історіографії джерелом для вивчення історії профспілкового, робітничого, соціального та інших рухів Галичини. Уперше відомості про нього у 1995 р. (з публікацією копії оригіналу) подав у своїй монографії Роман Берест [1, с. 118]. Однак, на жаль, це досі не актуалізувало проблеми вивчення історії професійних спілок усієї України.

Незважаючи на значні фінансові труднощі, Товаришування друкарів продовжувало свою роботу. Із метою тіснішого згуртування членів товариства управа заснувала часопис «Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych» («Провідник для справ друкарсько-літографічних»). Його перший номер вийшов 15 січня 1889 р. в друкарні Піллера у Львові. Видавцем часопису став Сигизмунд Голуб, а відповідальним редактором – Юліан Обірек. За планом газета виходила 1 і 15 числа кожного місяця. Кожен номер містив 8 сторінок тексту. Це періодичне видання не тільки стало наступником «Czcionki», але й продовжило її кращі традиції. Так, уже в першому номері часопису у вступному «Слові від редакції» наголошено, що: «Після згортання видавництва «Czcionki» ми всі відчували брак фахового часопису, а вихід одного номера «Naprzodu» і двох номерів «Ogniska» дало стимул робити в цьому напрямі певні старання. Не нашою метою є розглядати тут причини, після яких «Czcionka» перестала виходити і які не дозволили розвинути згодом новими починаннями. Ми розпочинаємо видавництво «Przewodnika», щиро ві-

римо і переконані, що виконуємо обов'язок, тяжіючий на нас, як на товаришах друкарської справи» [10, s. 1 – 2].

Проте доля видавництва не завжди залежала від побажань чи намірів самих видавців. У 22 номері «Przewodnika» від 15 грудня 1889 р. в статті «Від редакції» є: «По відношенню до десятка фахових німецьких видань, які відмінно процвітають, ми не можемо наважитися на утримання одного часопису, хоча в масі, яку ми представляємо, не може то завдавати для нас великих труднощів матеріальних, хоча закликає нас до того професійний обов'язок, а домагається національна думка» [6, s. 168 – 169].

1 березня 1892 р. вийшов останній номер «Провідника». Як і часопис «Czcionka», так і «Przewodnik» змушений був припинити вихід через брак грошей [4, s. 1]. Три роки важкої видавничої праці та одночасної боротьби з постійним фінансовим голодом видавців виживання й життіння. І вже тепер не допомагали заявлені актуальні гасла «професійного обов'язку» та «національної гордості». В останньому випуску часопису риторично наголошено, що охочих читати є багато, але не всі хочуть платити [9, s. 1].

Загалом газета повинна була виходити два рази в місяць – 1 і 15 числа, але так було не завжди через озвучені вище причини. Кількість аркушів в річниках становила від 52 до 186. Ціна квартальної передоплати для львів'ян становила 80 центів, для читачів за межами міста – 90 центів [11, s. 34]. Згодом таки вийшло ще 7 номерів журналу, але вже зі зміненою назвою «Przewodnik: pismo fachowe dla spraw drukarsko-litograficznych», хоча редакторський склад залишився той самий. В останньому номері видавець Сигизмунд Голуб сподівався, що згодом фінансова криза мине і вдасться налагодити вихід друкованого видання [7, s. 45 – 46].

Редакторами часопису були Юліан Обірек (15.01.1889 р. – 15.11.1890 р.), Сигизмунд Голуб (1.12.1890 р. – 15.08.1891 р.) та Владислав Гадзінський (1.09.1891 р. – 15.01.1893 р.). Редакція та адміністрація газети до 15 грудня 1891 р. розташовувалася на вул. Академічній, 8 (зараз – просп. Т. Шевченка), а згодом її перенесли на вул. Коперника, 17.

«Czcionka» та «Przewodnik» – друковані видання профспілки львівських поліграфістів – бачимо серед перших періодичних органів в історії професійного спілчанського руху. Вони були найважливішими й довіреними інформаційними джерелами про стан справ у товаристві та події у світі, розвивали соціальну свідомість читачів та й самі розвивалися й удосконалювалися. Саме «Przewodnik» став першою ілюстрованою газетою Львова з-поміж інших видань [11, s. 34 – 35].

Особливо важлива роль «Букви» та «Провідника» в історії львівських друкарів полягає в їх

новаторському стилі. Газети створили на зразок друкарського журналу суспільного профілю. Публікували вони не тільки найактуальніші та найновіші матеріали, що стосувалися різних професійних питань, але вмщали інформацію про

профспілкове життя, складні умови праці та проживання львівських друкарів, виражали передові погляди редакторів, пов'язаних із робітничим рухом в Галичині та у світі, захищаючи інтереси й справи простих робітників.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817 – 1939 рр.) / Р. Берест. – Дрогобич, 1995. – 128 с.
2. Bednarski S. *Materiały do Historji o Drukarniach w Polsce a mianowicie o Drukarniach Lwowskich i Prowincjonalnych* / S. Bednarski. – Lwów, 1888. – 136 s.
3. Bednarski S. *Szanowny Czytelniczy* / S. Bednarski // *Czcionka*. – №52. – 23 grudnia 1876.
4. Bober A. *35-lecie naszego pisma* / A. Bober // *Ognisko: czasopismo dla spraw drukarskich i pokrewnych zawodów*. – №1. – styczeń 1930.
5. L.S. *Na rok 1872* // *Czcionka*. – №1. – 1 stycznia 1872.
6. *Od Redakcji* // *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.* – №22–23. – 15 grudnia 1889. .
7. *Od Wydawnictwa* // *Przewodnik: pismo fachowe dla spraw drukarsko-litograficznych*. – №7. – 1 grudnia 1892. .
8. *Pismo poświęcone sprawom drukarskim* // *Czcionka*. – №2. – 15 stycznia 1872. .
9. *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.* – №23–24. – 1 marca 1892. .
10. *Słowo od Redakcji* // *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.* – №1. – 15 stycznia 1889. .
11. Tadeusiewicz H. *Polskie czasopisma drukarskie XIX wieku (Stan zachowania i stan badań, charakterystyka bibliograficzno-typograficzna)* / H. Tadeusiewicz // *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, – 1979. – T.18/2. – S. 25-40.
12. *Złota Księga Związku Drukarzy Polskich i Pokrewnych Zawodów (dawniejszego Stowarzyszenia Drukarzy Polsk.) w Poznaniu*. – Poznań: Związek Drukarzy Polskich i Pokrewnych Zawodów, – 1921. – 166 s.
13. Zubalewicz L. *Do Szanownych kolegów* / L. Zubalewicz // *Czcionka*. – №12. – 30 kwietnia 1874.

REFERENCES

1. Berest, R. (1995) *Narysy istoriji profspilkovogho rukhu v Zakhidnij Ukraini* (1817-1939 rr.) [Essays on the history of the trade union movement in Western Ukraine (1817-1939 years.)]. Droghobych, 126 (in Ukrainian).
2. Bednarski, S. (1888) *Materiały do Historji o Drukarniach w Polsce a mianowicie o Drukarniach Lwowskich i Prowincjonalnych*. Lwów, 136 s. (in Polish).
3. Bednarski, S. (1876) *Szanowny Czytelniczy*. *Czcionka*, 23 grudnia, 52. (in Polish).
4. Bober, A. (1930) *35-lecie naszego pisma*. *Ognisko: czasopismo dla spraw drukarskich i pokrewnych zawodów*. styczeń, (1) (in Polish).
5. L.S. *Na rok (1872) 1872*. *Czcionka*, (1). (in Polish).
6. *Od Redakcji* (1889). *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.*, (22–23) (in Polish).
7. *Od Wydawnictwa* (1892) *Przewodnik: pismo fachowe dla spraw drukarsko-litograficznych*, (7). (in Polish).
8. *Pismo poświęcone sprawom drukarskim*, (1872). *Czcionka*, (2). (in Polish).
9. *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.*, (1892). (23–24). (in Polish).
10. *Słowo od Redakcji*, (1889). *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.*, (1). (in Polish).
11. Tadeusiewicz, H. (1979). *Polskie czasopisma drukarskie XIX wieku (Stan zachowania i stan badań, charakterystyka bibliograficzno-typograficzna)*. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. Warszawa, T.18/2., (25–40). (in Polish).
12. *Złota Księga Związku Drukarzy Polskich i Pokrewnych Zawodów (dawniejszego Stowarzyszenia Drukarzy Polsk.)* (1921). Poznań, 166. (in Polish).
13. Zubalewicz, L. (1874). *Do Szanownych kolegów*. *Czcionka*, (12). (in Polish).

Берест Ігор Романович – кандидат історичних наук, доцент
Українська академія друкарства
Адреса: 81131, с.Солонка, вул. Черемшину, 5
E-mail: Berestigor1@gmail.com

Berest Ihor R. – PhD in History, associate professor
Ukrainian Academy of Printing
Address: 5, Cheremshyny Street, village Solonka, 81131, Ukraine
E-mail: Berestigor1@gmail.com
ORCID 0000-0001-6141-4678